

УДК 159.9

О. В. Тімченко

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології
Національного університету цивільного захисту України

Ю. М. Ширококов

кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології та педагогіки
Харківського національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ «БОРОТЬБА» У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПОЛОНУ

У ході проведення антитерористичної операції на Донбасі було звільнено понад три тисячі військовослужбовців, які перебували у полоні на території самопроголошених республік. На сьогодні ще більше ніж 100 залишаються у неволі [1]. Проблема боротьби військовополонених привертає до себе пильну увагу дослідників у різних сферах наукового пошуку. Але аспекти боротьби військовополонених проти ворога у сучасній війні залишаються маловивченими. Питанням особистісних переживань внутрішніх протистоянь військовослужбовців у психологічному просторі полону уваги приділено недостатньо [2].

Простір полону, на думку К. А. Пахалюка, складають інституційне середовище, мета захоплення, режим утримання та примусової праці військовополонених [3]. На нашу думку, під час перебування військовослужбовця у полоні, утворюється інституційне середовище протистояння між стратегіями поведінки особистості: подальше протистояння ворогу; ухилення від конфліктів та виживання; компромісні домовленості з тими, хто утримує; остання стратегія поведінки призводить до колаборації, що і створює психологічний простір «боротьба», який впливає на особистість військовополонених, викликаючи у них різні реакції агресії.

Таким чином, вивчення проблеми психологічного простору «боротьба» залишається актуальною. На сьогодні у вітчизняній військовій психології не визначені особливості схильності до військовополонених агресії. Перебування військовополоненого у психологічному середовищі внутрішнього протистояння між вибором стратегії поведінки «протистояння», «ухилення» чи «колаборації», створює усі підстави для проведення самостійного дослідження.

Попри важкі умови у концентраційних таборах Другої світової війни, у психологічному просторі «боротьба», військовослужбовці поведилися дуже достойно, показуючи іншим приклади мужності, стійкості, вірності військовому обов'язку. Навіть у таборах смерті вони створювали інтернаціональні організації військовополонених, зв'язувалися з місцевими антифаши-

стами, організували втечі товаришів [4].

Наймасштабнішим проявом боротьби став масований виступ військовополонених у концтаборі Собібор (1943 р.). Після вдалої втечі більшості ув'язнених табір був закритий, а на його місці були пропахані сільськогосподарські угіддя [5].

Нам відомі і факти організації боротьби військовополонених проти адміністрації у концтаборі Дахау. Підпільний комітет був утворений восени 1943 року. До складу комітету входили: група опору, військовий відділ з підготовки збройного повстання та центр підпілля, який був розташований у лазареті. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, підбирали надійних людей і створювали бойові групи для збройного повстання. Ув'язнені, які працювали у збройовій майстерні, проносили у Дахау частини пістолети. У самій майстерні були приховані автомати і гвинтівки, готові у будь-який момент до бою [6].

Навіть у камерах смертників військовополонені продовжували боротьбу. Колишній учасник цих подій Ю. Ібрагімов згадує: «Приблизно через місяць після нашого прибуття у в'язницю у нас був створений підпільний комітет, в який входило 9 осіб <...> Коли нас привезли у Тирасполь, це було у серпні 1943 року, у камері для смертників утримувалося 7 осіб, засуджених до вищої міри покарання <...> Серед нас був один з керівників Тульчинської підпільної організації, був він без обох ніг, ходив на протезах. Через кілька днів після нашого прибуття до слідчої в'язниці зі Жмеринки, вони втекли <...> Ми сиділи на другому поверсі, на цьому ж поверсі була канцелярія в'язниці для заарештованих румунських офіцерів <...> І ось вночі під якимось приводом смертники попросили відкрити двері їх камер і кинулися на охорону. Той товариш, який був без обох ніг, озброївся прутом, вирваним з віконної решітки, і з гучним криком «пожежа» гнав охорону вниз, охорона у паніці стріляла по своїм. Таким чином, всі смертники вискочили у двір, вбили охорону біля воріт і вибігли на вулицю <...> Не зміг бігти тільки той, хто був без ніг ...» [7].

З початком війни проти фашистської Німеччини багато бійців Української Повстанської

Армії, створеної у 1939 році, були призвані до лав Червоної армії СРСР за мобілізацією. Тож не дивно, що ці військовослужбовці охоче здавалися у полон і далі охоче вступали у націоналістичні формування вермахту, тому, що полон для них ставав можливістю вступити у відкриту боротьбу проти СРСР [8]. Після закінчення Другої світової війни свою боротьбу проти СРСР ці бійці продовжували вже у радянському полоні. Про те, що з себе представляли українські націоналістичні організації у таборах НКВС у своїх дослідженнях зазначав В. Козлов [9]. Досить швидко пройшовши період адаптації і статусного самоствердження у таборах, освоївши механізм «виживання», українські націоналісти могли дозволити собі повернення до формулювання політичних цілей, занять пропагандою і навчанням нової зміни.

Військовослужбовці Вермахту, які опинилися у радянському полоні також по різному сприймали психологічне середовище боротьби. Один з молодих офіцерів характеризував свої переживання за колючим дротом як процес соціального дорослішання: «Зі слабого хлопчика я перетворився у зарослого бородою чоловіка, багато пережив горя і поневірянь, але важкі випробування зміцнили мене, тепер вже не страшно дивитися вперед» [10].

Таким чином, військовослужбовці у ситуації військового полону, у різних умовах утримання можуть перебувати у психологічному просторі «боротьба» та демонструвати різні форми непокорі.

Мета дослідження – на основі опитування респондентів та узагальнення отриманої від них інформації визначити особливості прояву психологічного простору «боротьба» у військовослужбовців під час полону.

Проведене опитування 94 військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, дало можливість визначити умови, в яких утримувалися військовополонені, психологічні особливості середовища «боротьба» та притаманні військовополоненим форми поведінки у цьому психологічному просторі.

Умови утримання військовополонених, мають свої характерні особливості у залежності від кількісного складу бойовиків. Адже кількість

тих, хто утримував наших воїнів у полоні, визначає можливості охорони, господарських споруд, які використовувалися для утримання полонених (підвали, ангари, ферми, приміщення, що належали силовим структурам МВС, СБУ та ін.). Опитані військовослужбовці показали, що під час перебування у полоні умови утримання можна розділити на чотири основних типи (рис. 1).

Так 41,5% респондентів показали, що їх утримували у таборах для військовополонених, у яких знаходилося від 100 до 300 осіб. Для утримання використовувалися споруди ферм та ангари заводів, іноді наметові містечка [11].

Забезпечення базових потреб полонених у таборах організувалося за принципами наявної в Україні пенітенціарної системи, тільки з певними обмеженнями. Це відбувалося у силу того, що серед охоронців значна кількість мала досвід роботи у подібних установах. Для запобігання втеч та бунтів адміністраціями таборів застосовувалися різноманітні заходи: офіцерів виокремлювали від солдат, а тих, хто демонстрував приклади мужності – завжди утримували на одинці (серед опитаних нами військовополонених 2,1% опитаних утримувалися окремо від решти, до них застосовувалися жорсткі впливи, позбавлення сну, їжі, засобів гігієни).

Військовополонені, які проживали у таборах умовно поділявся на дві групи: тих, хто адаптувалися до табірної життя, і тих, які не пройшли процес адаптації (як правило щойно прибулі). Саме на другу категорію припадав найбільший відсоток смертності. Крім того, для військовополонених, які утримувалися у таборах, була характерною закономірність, виявлена Б. Беттельхаймом: ті, хто тривалий час перебував у полоні, були більш лояльні до табірної адміністрації, ніж ті, які тільки що прибули [12].

Проживання у бараках «розмивало» армійську структуру у середовищі військовополонених та змінювали систему взаємовідносин між ними. На думку Р. Ю. Смехнова, ситуація полону пробуджувала людські пороки: зрада, злочинство, егоїзм, грубість, жорстокість і байдужість ставали нормою табірної життя [13].

Взагалі табірне проживання характеризувалася монотонією та одноманітністю повсякден-

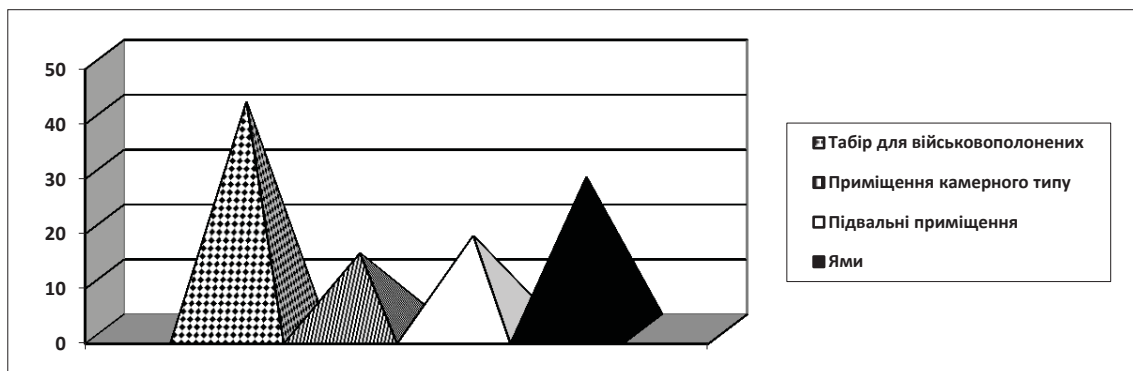

Рис 1. Типові місця утримання українських військовополонених

ної діяльності. Щодня військовополонені переживали одні і ті ж ситуації та виконували одні й ті ж дії. Життя обмежувалося лише задоволенням базових потреб. Всі помисли зосереджувалися на одному: пережити сьогоднішній день. За спогадами 19,1% респондентів такі умови проживання надавали можливість об'єднати зусилля боротьби та організувати спротив тим, хто утримував у полоні українських військових.

У приміщеннях камерного типу під час полону утримували 13,8% респондентів. Для цього бойовики використовували споруди, що належали колишнім структурам МВС, СБУ та митниці [14].

Кількість полонених, які знаходилися у камерах, доходила до 50 осіб. Характерною особливістю проживання військовополонених у таких умовах була ситуація скупчення великої кількості військовослужбовців у невеликому приміщенні. У камерах будівель установ, які до недавнього належали силовим структурам України, військовополоненим дозволяли слухати радіо, але українські станції часто глушили. На відміну від підвалів, про які ми будемо говорити нижче, приміщення камерного типу були обладнані місцями загального користування та мали вікна, а самі споруди містили санітарні частини або лазарети.

Тих, хто демонстрував приклади мужності, бойовики переміщували в одиночні камери та знижували кількість їжі. Характерною особливістю проживання військовополонених у приміщеннях камерного типу було змішане утримання військовослужбовців Збройних сил, цивільних осіб та бойовиків, які на думку командирів незаконних збройних формувань були винні у злочинах (зрада, дезертирство, мародерство та ін.). Проживання у приміщеннях камерного типу, з одного боку, створювало умови для подальшого протистояння тим, хто утримував полонених, а з іншого – фактично унеможливлювало втечу та ускладнювало об'єднання військовополонених для загального спротиву ворогу.

Крім того, з військовополоненими постійно знаходилися поруч сторонні особи, які спостерігали за їх діями та інформували адміністрацію закладу про всі вчинки, а іноді і навіть розмови полонених. 4,3% респондентів зазначили, що військовополонені, які активно спілкувалися з цивільними особами, або з бойовиками, які також утримувалися у камерах, могли стати об'єктами тиску та навіть побоїв зі сторони своїх товаришів для покарання за дружні стосунки з ворогом.

27,7% респондентів, яких утримували у безпосередній близькості до лінії розмежування ворогуючих сторін, вказують, що характерною особливістю їх утримання були розташування військовополонених для проживання в ямах в антисанітарних умовах, без можливості задоволення гігієнічних норм та базових потреб.

Військовополонені змушені були відправляти природні потреби в ямах, зберігати власну сечу у пластикових пляшках та вживати для та-

мування спраги і запобігання смерті від обезводнення. Вони не мали можливості митися та прасувати одяг, постійно піддавалися знущанням, приниженням, побоям та тортурам.

Військовополонених часто перевозили з місця на місце, пересаджували в інші ями, кожного разу обіцяли вбити, у ході переміщень не годували, забороняли спати та залучали для транспортування озброєння та боеприпасів, риття траншей та інших інженерних робіт.

Утримання полонених в ямах дозволяло бойовикам залучати меншу кількість охоронців та створювало додаткові можливості для швидкої ліквідації полонених за допомогою гранати або вогнепальної зброї. Усе вищезазначене утворювало умови для пасивно-агресивного протистояння ворогу з боку українських військовополонених.

Опитані, яких утримували у підвальних приміщеннях (17%), описують проживання в умовах сильного затемнення, без вікон з поганою циркуляцією повітря. Замість ліжок, у кращому випадку, були металеві полки, а іноді – просто матраци, розкладені на бетонній підлозі. Відсутність свіжого повітря та сонячного світла призводила до прояву сильних негативних реакцій військовополонених як до ворога, так і до своїх товаришів.

Такі умови дуже сильно тиснули психологічно на полонених. Крім того, ті, хто утримували військовослужбовців, постійно намагалися схилити їх до співпраці. У своїх спогадах О. Машонкін писав наступне: «Серед нас у камері були «стукачі», ми потім зрозуміли і вже нічого не говорили зайвого. Тому слідчі говорили, що «стукачеством» можна заробити бали, швидше відпустять. Кілька людей їх заробили...» [15].

Перебування військовополонених у таких умовах створює середовище агресії, яке спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких запідозрили у співробітництві з ворогом. В окремих випадках, коли колабораціоністів у приміщенні більшість, агресія спрямовується на військовослужбовців Збройних Сил України.

Таким чином, утримання військовополонених відрізняється за наступними характеристиками:

1. У таборах для військовополонених спостерігається об'єднання військовослужбовців у групи з метою організації спротиву тим, хто їх утримує.

2. В умовах використання приміщень камерного типу або підвалів для утримання військовополонених мають місце прояви агресії, яка спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких підозрюють у співробітництві з бойовиками.

3. Військовополоненим, яких утримують в ямах, притаманними є прояви пасивно-агресивного протистояння ворогу.

Переважає більшість респондентів (75,5%) зазначає, що найнебезпечнішою формою поведінки полоненого є відкрита агресія. Іншими словами, коли полонений нападає на тих, хто

його затримав, робить спроби заволодіти зброєю, здійснює необдумані спроби втечі, навіть, коли це безглуздо. У таких фазах полону, як «захоплення», «транспортування» та «перший допит», агресивного військовополоненого можуть просто вбити, або показово катувати, щоб налякати решту затриманих.

Агресивно налаштованих полонених просто знищують, навіть якщо це і не вигідно бойовикам, які розраховували на отримання інформації, обмін на своїх або викуп. Після вбивства військовополоненого при свідках представники ворожої сторони озлоблюються на інших полонених, як на небажаних свідків, бо відчувають себе приреченими у майбутньому до відповідальності за скоєний військовий злочин.

Військовополонені, які бачили смерть свого товариша, отримують психічну травму, як від побаченого, так і від усвідомлення того, що вони стали свідками вбивства. Це знижує шанси на виживання у полоні, адже такі переживання руйнують психіку воїна. У цих умовах у деяких військовополонених спостерігається ескалація агресії проти тих, кого запідозрили у зраді. 6,4% опитаних зазначили, що у психологічному просторі «боротьба», найбільш небезпечними стають нерозважливо агресивні військовополонені, які всі вчинки здійснюють спонтанно без попередньої підготовки, тим самим наражаючи на смертельну небезпеку себе та інших полонених.

Не менш небезпечні форми неприхованої агресії демонструють обачливо-агресивні полонені, які у психологічному просторі «боротьба» обирають сторону ворога. За даними 20,2% опитаних, такі полонені погоджуються розстрілювати своїх товаришів, беруть участь у знущаннях зі спів службовцями, під виглядом надання допомоги полоненим приймають участь у допитах та намагаються схилити військовополонених до колаборації.

53,2% опитаних зазначили, що у психологічному просторі «боротьба» найбільш ефективно діють ті військовополонені, хто проявляв стійкість, розумну сміливість та обережність. Таким військовополоненим, як правило, притаманна пасивно-агресивна поведінка. Психологічний тиск ситуації полону зміцнює їх упевненість у собі, вони морально підтримують інших, надають психологічну допомогу слабким, сприяють адаптації тих, кого полонили нещодавно. Допмагаючи іншим, вони знаходять психологічний ресурс виживання у полоні.

Серед опитаних 67% зазначили, що апатичні стани завжди притаманні психологічному середовищу «боротьба». Однак апатія завжди переривається спалахами безпорадної агресії. 29,8% військовослужбовців відмітили, що стан апатії для них був характерним на протязі усього часу перебування у полоні. Для цих військовослужбовців монотонія життя у полоні, переживання страху і безпорадності супроводжувалося інфантильною поведінкою, плаксивістю, зміною

настроїв, емоційним зближенням з представниками ворогуючої сторони та навіть співробітництвом з ними.

Таким чином, військовополонені у психологічному просторі «боротьба» поділяються на:

1. Нерозважливо-агресивних, для яких характерні прояви безрозсудної сміливості (напад на охорону, спроби заволодіти зброєю, необдумані спроби втечі, розправи над зрадниками та ін.).

2. Обачливо-агресивних, які беруть участь у знущаннях та розстрілах своїх товаришів.

3. Пасивно-агресивних, яким притаманні прояви стійкості, розумної сміливості та обережності.

4. Апатичних, які характеризувалися інфантильною поведінкою, плаксивістю, легкими змінами настроїв та ін.

Висновки. Перебування військовослужбовця під час полону у психологічному просторі «боротьба» призводить до трансформації його поведінки від агресивної до апатичної.

Умови утримання військовополонених відрізняються за наступними характеристиками: (а) у таборах для військовополонених спостерігаються об'єднання військовополонених у групи з метою організованого спротиву представникам ворогуючої сторони; (б) в умовах використання приміщень камерного типу, або підвалів, мають місце прояви агресії, яка спрямовується як на ворога, так і на своїх товаришів, яких запідозрили у співробітництві з ворогом; (в) для військовослужбовців, яких утримували в ямах, притаманними є прояви пасивно-агресивного протистояння.

Військовополонених у психологічному просторі «боротьба» умовно можна розділити на наступні типи: (а) нерозважливо-агресивні, характерним проявом для яких є безрозсудна сміливість; (б) обачливо-агресивні, які проявляють агресію до своїх товаришів; (в) пасивно-агресивні, яким притаманні прояви стійкості, розумної сміливості та обережності; (г) апатичні, які характеризуються інфантильною поведінкою, плаксивістю, легкими змінами настроїв та ін.

Література

1. Кобза В. Незламні. Спогади полонених / В. Кобза // Військо України. – 2015. – № 09 (179). – С. 12–17.
2. Ширококов Ю. М. Особливості деформації особистості полонених під час перебування у психологічному просторі наживи / Ю. М. Ширококов // International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings, December 28–29, 2016. – Kielce : Holy Cross University. – P. 284–287.
3. Пахалюк К. А. Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленных на острове Нарген (1915–1918 гг.) / К. А. Пахалюк // Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало. – М., 2014. – С. 100–128.

4. Логунова В. В. В подполье Бухенвальда / В. В. Логунова. – Рязань : Рязанское книжное издательство, 1961. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://maxima-library.org/mob/b/349924>.

5. Новичков М. Концентрационный лагерь Собибор: история. Побег узников из концлагеря Собибор / Новичков Максим // FB.ru. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://fb.ru/article/243685/kontsentratsionnyiy-lager-sobibor-istoriya-pobeg-uznikov-iz-kontslagerya-sobibor>.

6. Бикташев В. М. Мы старше своей смерти: Записки узника Дахау / В. М. Бикташев // Лит. запись С. С. Саитова при участии В. Я. Канторовича. – Изд. 4-е, доп. и перераб. – Уфа : Башк. кн. изд-во, 1990. – 352 с.

7. Финкельштейн И. В рядах народных мстителей / Иосиф Финкельштейн // Проект холокост на Украине. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pluto.hor.ru/holocaust/geroizm.html>.

8. Гончарук Г. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах : [монография] / Г. Гончарук, А. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2001. – 180 с.

9. Козлов В. Социум в неволе: конфликтная самоорганизация лагерного сообщества и кризис управления ГУЛАГом (конец 1920-х – начало 1950-х годов) / Владимир Козлов // Общественные науки и современность, 2004. – № 6. – С. 122-136.

10. Нагорная О. С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922) / О. С. Нагорная. – М. : Новый хронограф, 2010. – 440 с.

11. Жихарева О. Война, плен и мир Андрея Боклага. Воспоминания бойца АТО о войне, мире и плене / Ольга Жихарева // печатное издание ГП НПКГ «Зоря»-«Машпроект». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vdmironov.livejournal.com/57667.html>.

12. Bettelheim V.: Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft / V. Bettelheim. – Frankfurt a.M. Fischer, 1989. – P. 115.

13. Смехнов Р. Ю. Эффективность труда интернированных немцев (на примере Украинской ССР) / Р. Ю. Смехнов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. № 2 (16) : в 2-х ч. – Тамбов : Грамота, 2012. – Ч. II. – С. 195–198.

14. Шрамович В. Как «Моторола» убил пленного «киборга» – рассказ очевидца / В. Шрамович // ВВС Україна 16 апреля 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bbc.com/>

ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150416_ru_s_branovytsky_death_witness_sova_interview.

15. Маркович В. Русский поп избивал пленных солдат железным крестом – рассказ киборга / Василь Маркович // Головні новості України. Зок. net 16 апреля 2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.zoko.net/2015/08/blog-post_77.html.

Анотація

Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Особливості прояву психологічного простору «боротьба» у військовослужбовців під час полону. – Стаття.

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуті основні характеристики психологічного середовища «боротьба». Проведено дослідження психологічних особливостей умов сучасного військового полону. Визначено основні типи військовополонених в антитерористичній операції.

Ключові слова: військовослужбовці, військовополонені, психологічний простір «боротьба», антитерористична операція.

Аннотация

Тимченко А. В., Широбоков Ю. Н. Особенности проявления психологического пространства «борьба» у военнослужащих во время плена. – Статья.

Статья посвящена проблеме военного плена. Рассмотрены основные характеристики психологической среды «борьба». Проведено исследование психологических особенностей условий современного военного плена. Определены основные типы военнопленных в антитерористической операции.

Ключевые слова: военнослужащие, военнопленные, психологическое пространство «борьба», антитерористическая операция.

Summary

Timchenko O. V., Shyrobokov Yu. M. Peculiarities of the psychological environment of «struggle» servicemen in captivity. – Article.

The article deals with the problem of military captivity. The basic characteristics of the psychological environment of “struggle” have been reviewed. The study of the conditions of psychological characteristics of the modern military captivity has been conducted. To identify the main types of prisoners of war in the anti-terrorist operation.

Key words: serviceman, prisoners of war, the psychological environment of “struggle” anti-terrorist operation.